

Катерина ПОНОМАРЬОВА,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

Засоби реалізації діяльнійної змістової лінійної початкового курсу української мови

Східна народна мудрість гласить: "Дай людині риби, і ти нагодуєш її один раз. Навчи людину ловити рибу, і вона зможе прогодувати себе впродовж усього життя".

Концептуальним можна вважати це твердження для сучасного компетентісно орієнтованого реформування початкової загальної освіти, яке передбачає, що одним із основних завдань початкової школи є формування в молодших школярів ключової компетентності – уміння вчитися, яка виявляється в здатності організувати свою навчальну діяльність, "докладати максимум зусиль для досягнення результату, виконувати розумові операції і практичні дії, володіти уміннями і навичками самоконтролю та самооцінки". [1, с. 11] Сформованість цієї компетентності забезпечить успішне навчання не лише в школі, а й упродовж усього життя людини, допоможе у професійному зростанні, у повноцінній реалізації себе в соціальному середовищі. Адже "людина, яка звикла самостійно вчитися, не губиться в новій пізнавальній і життєвій ситуації, не зупиняється, коли немає готових рішень, не чекає підказки, а самостійно шукає джерела інформації, шляхи розв'язання". [4, с. 221]

На формування в молодших школярів уміння вчитися націлює нова програма початкового курсу української мови. Цьому завданню підпорядкована діяльнійная змістова лінійная, яка включає чотири групи загальнонавчальних умінь і навичок: навчально-організаційні, навчально-інформаційні, навчально-інтелектуальні і творчі, контрольні-оцінні.

Навчально-організаційні уміння і навички формують організованість учня, що передбачає сукупність умінь, взаємодія яких забезпечує швидке включення молодших школярів у навчання, їх здатність діяти цілеспрямовано, орієнтуватися в часі, обдумувати послідовність і способи виконання завдань, співпрацювати з іншими учасниками навчального процесу. [4, с. 243] Організованість дозволяє школяреві раціонально розподіляти час як на уроці, так і в позаурочній діяльності, виконувати всі обов'язки учня та повноцінно відпочивати, позбавляє школярів

зайвих хвилювань, нервових стресів, що сприятиме збереженню їхнього здоров'я.

У програмі з української мови для 1–4 класів навчально-організаційні уміння і навички представлено трьома блоками:

- 1) організація робочого місця;
- 2) організація навчальної діяльності;
- 3) взаємодія з іншими учасниками навчального процесу.

Формування організованості розпочинається з перших днів навчання дитини в школі. З цією метою ефективними будуть такі **засоби**: мотиваційні ситуації; організаційні хвилини; завдання на уважність; завдання на швидкість; парні та групові форми роботи; пам'ятка виконання домашніх завдань; навчальні семінари для батьків.

Продемонструємо застосування зазначених засобів на окремих прикладах. Щоб переконати першокласників у тому, наскільки важливим є правильно організоване робоче місце під час письма, пропонуємо створити таку **ситуацію**: попросити дітей викласти з портфеля на парту всі речі, а після цього запропонувати їм відкрити зошити для письма і заштрихувати там малюнок. При цьому запитати, чи зручно дітям це робити. Потім прибрати з парту в портфель зайві речі, а залишити лише зошит, ручку й олівець (предмети, необхідні для уроку письма). Після цього продовжити роботу в зошиті. Діти зроблять висновок, що тепер їм працювати значно зручніше, а тому й робота в зошиті виконана охайніше і краще. Такою ситуацією ми переконуємо учнів у тому, що правильно організоване робоче місце сприятиме кращому навчання, і мотивуємо здійснювати підготовку робочого місця до кожного уроку.

Щоб першокласники не забували цього робити, варто запровадити **організаційні хвилини** на початку кожного уроку. Під час їх проведення доцільними будуть запитання такого змісту: *Який предмет вивчатимемо на цьому уроці? Яке навчальне приладдя для цього треба мати? Де повинна лежати кожна річ?*

Відповідь на кожне запитання озвучує один учень, а всі інші виконують відповідні дії – дістають

і кладуть на потрібне місце необхідне навчальне приладдя. З часом, коли організаційна навичка буде сформована, хвилинки підготовки замінюються взаємоперевіркою та самоперевіркою готовності робочого місця до уроку.

Великий вплив на організованість учнів має розвиток їхньої уваги. Тому дуже цінними, особливо в 1 класі, є **завдання на уважність**. Розпочинати слід з найпростіших – виконання дій, озвучених учителем (подивіться у вікно, на дошку, на сусіда по парті; підніміть праву руку, ліву; покладіть руки на парту; розкрийте зошит; візьміть ручку і под.). При цьому потрібно намагатися не повторювати завдання двічі. Учні слід привчати виконувати завдання після першого прослуховування.

Важливу роль для розвитку уваги на уроках навчання грамоти і мови відіграють завдання з аудіювання – слухання і розуміння почутої інформації. Комплекс таких завдань викладено нами у статті "Компетентнісний підхід у навчанні грамоти першокласників" ("Початкова школа", 2012 р., № 9).

Ефективними для розвитку уваги школярів є ігрові ситуації. Наприклад: на столі викладено кілька предметів, учням пропонується подивитись на стіл, а потім заплющити очі. Після того, як учитель прибрав усі предмети зі столу, звучить запитання: *Які предмети були на столі?*

Аналогічно розігруються ситуації: *Якого кольору було яблуко? Що змінилось на підвіконні?*

Поступово з побутового матеріалу переходимо на мовний: *Вибери букви одного кольору і склади з них слово. Назви зображені предмети і запиши найдовшу назву. Що сталося зі словом? (Рука – рукав, сон – слон). Що змінилось у реченні? (Замість крапки поставили знак питання; замінили прийменник: Діти йшли до школи. Діти йшли зі школи.)*

Важливим засобом формування організованості школярів є **завдання на швидкість**. Основна мета цих завдань – сформувати уміння орієнтуватися в часі та привчити всіх учнів класу працювати в одному темпі. Саме для цього доцільним є в 1 класі письмо під рахунок: раз і, два і... Ефективним прийомом вважаємо використання піскового чи настінного годинників під час виконання завдань на списування тексту, тестової перевірки знань, проведення різних типів самостійних робіт, визначення швидкості письма, темпу читання тощо.

Цінними компетентісно орієнтованими засобами формування навчально-організаційних умінь і навичок є **парні і групові форми роботи**.

Однак хочемо застерегти, перш ніж пропонувати учням виконувати завдання в парі чи групі, необхідно навчити їх, як це робити. Для цього потрібно спочатку продемонструвати роботу групи чи пари, одним із учасників якої є сам учитель.

При доборі завдань для парної чи групової роботи слід передбачити частку роботи в цьому завданні для кожного учасника. Наведемо приклад орієнтованого завдання для роботи в парі: *Розділіть подані слова на дві групи: ті, які пишемо з йо, і ті, що пишуться зьо. Один учень записує першу групу слів, а інший – другу.*

Для роботи в групі доцільно добирати завдання, які потребують кілька операційних дій, щоб кожний учасник групи мав змогу виконати хоча б одну з них, а не залишався пасивним спостерігачем. Зразком такого завдання є відновлення деформованого тексту, який складається з деформованих речень. Якщо в тексті 4 речення, то учасників групи має бути 5, оскільки кожний учень відновлює одне речення, а п'ятий учасник – це, як правило, керівник групи, складає з відновлених речень текст.

Важливо також, щоб кожний учасник пари чи групи усвідомлював, що чітко виконання ним своєї частки завдання забезпечить успіх команди в цілому. Це сприятиме вихованню в учнів відповідальності за доручену справу.

Формування організованості школярів не обмежується роботою в класі. Учитель повинен учить дітей бути організованими під час виконання домашніх завдань. Для цього доцільним буде використання **пам'ятки виконання домашніх завдань** з української мови:

- 1) підготуй своє робоче місце;
- 2) повтори правило, над яким працювали в класі;
- 3) прочитай усі завдання до домашньої вправи;
- 4) подумай, у якій послідовності будеш їх виконувати;
- 5) поміркуй, як будеш виконувати кожне завдання;
- 6) виконай усі завдання по порядку;
- 7) перевір виконану роботу.

Ефективність формування організованості учнів буде високою за умови тісної співпраці вчителя з батьками. З цією метою доцільними будуть не тільки індивідуальні бесіди з батьками, батьківські збори, а й **навчальні семінари для батьків**. Особливо вони необхідні в 1 класі. Тематикою цих семінарів можуть бути такі питання:

– забезпечення комфортних умов для школяра в сім'ї (організація робочого місця: окрема кімната чи куточок школяра, письмовий стіл, шафа чи полиця для книжок);

– дотримання учнями режиму дня;

– правила виконання домашніх завдань;

– організація повноцінного відпочинку дитини в сім'ї;

– забезпечення раціонального харчування школяра;

– організація самообслуговування дитини вдома і в школі.

Навчально-інформаційні уміння і навички забезпечують здатність самостійно працювати з підручником, шукати нову інформацію з різних джерел, користуватися довідковою літературою, зосереджено слухати матеріал, зв'язно, послідовно, доказово відповідати на запитання, вести діалог.

У навчальній програмі з української мови навчально-інформаційні уміння і навички представлені такими блоками:

- 1) робота з підручником;
- 2) користування додатковими навчальними посібниками;
- 3) спілкування у процесі навчання.

Ефективними **засобами** формування навчально-інформаційних умінь вважаємо: використання алгоритму користування навчальною книгою; настанови щодо користування додатковими навчальними посібниками; робота з інструкціями щодо користування словниками; заохочення до використання додаткових джерел інформації; застосування інтерактивних форм навчання.

Засвоєнню учнями **алгоритму користування навчальною книгою** має передувати ознайомлення з призначенням підручника, його структурою, умовними позначеннями, змістом, основним і допоміжним текстами. За такої умови школярі легко засвоять алгоритм дій під час пошуку певної теми, параграфу, правила, вправи чи завдання. Цей алгоритм передбачає виконання таких операцій:

- з'ясувати, до якого розділу належить тема, правило, вправа чи завдання;
- знайти у змісті відповідну сторінку;
- відкрити підручник на цій сторінці;
- знайти відповідний об'єкт.

Щоб з'ясувати призначення чи спосіб виконання вправи, необхідно знати умовні позначення. У разі, якщо умовної позначки біля вправи немає, необхідно прочитати завдання до неї. Важливо звернути увагу учнів на те, що до однієї вправи може бути кілька завдань, тоді їх треба виконувати послідовно.

Крім підручника існує багато навчальних посібників: зошити з друкованою основою, довідники, словники тощо. Їх використання також сприятиме формуванню навчально-інформаційних умінь і навичок. Адже в процесі користування **додатковими навчальними посібниками** школярі набувають певного досвіду роботи з довідковою літературою.

На уроках української мови молодші школярі чи не вперше ознайомлюються з різними **с л о в н и к а м и**: орфографічним, тлумачним, синонімічним тощо. Інтерес до цих книжок, прагнення читати їх насамперед залежать від того, чи навчимо ми дітей правильно користуватися ними. Тому найпершим етапом у роботі зі словниками має бути ознайом-

лення учнів зі структурою цієї незвичайної книжки та **інструкцією щодо користування нею**.

У 3–4 класах доцільно стимулювати учнів використовувати **додаткові джерела інформації**: енциклопедії, Інтернет, художню літературу, періодичні видання (дитячі журнали, газети) тощо. Для цього варто добирати такі завдання, виконання яких потребує звернення до зазначених джерел. З метою заохочення обов'язково відзначати тих учнів, які ними скористалися, ставити їм за це додаткові бали, пропонувати поділитися з однокласниками досвідом щодо користування енциклопедією, Інтернетом тощо.

Особливо цінними для мотивації використання додаткових джерел інформації є **інтерактивні методи навчання**. Серед них посилюються для молодших школярів вважаємо проєкти такої тематики: 1) підготовка тематичних альбомів про тварин, рослини, явища природи, міста, ріки тощо; 2) створення збірок усної народної творчості (колискових пісень, приказок і прислів'їв, обрядових пісень і под.); 3) оформлення святкових стінгазет; 4) проведення вікторин, конкурсів тощо.

Навчально-інтелектуальні і творчі уміння й навички забезпечують здатність аналізувати мовні явища, порівнювати, виділяти головне, узагальнювати, встановлювати та пояснювати причиново-наслідкові зв'язки, вилучати зайве, групувати й класифікувати мовні одиниці за певними ознаками, висловлювати аргументовані критичні судження, доводити власну думку, переносити знання й способи діяльності в нову ситуацію, застосовувати аналогію.

У навчальній програмі з української мови вони представлені двома блоками:

- 1) виконання мисленневих операцій;
- 2) творче застосування знань, умінь, способів діяльності в нових умовах.

Ефективними **засобами** формування інтелектуальних умінь вважаємо:

– алгоритми виконання розумових операцій (аналізу, порівняння, виділення головного, встановлення причиново-наслідкових зв'язків, узагальнення, формування висновків, доведення певного судження);

- зразки виконання розумових дій;
- завдання на доведення власної думки.

Формування умінь виконувати мисленневі операції варто розпочинати з пояснення учням сутності цих операцій чи розумових дій.

Наприклад, перш ніж вводити термін **звуко-буквений аналіз** слова, доцільно ознайомити учнів із значенням слова "аналіз". І зробити це краще на конкретних прикладах. А розпочати з того, що предмети мають різні ознаки: форму, колір, величину тощо і складаються з певних частин. Наприклад,

учнівський *зошит* має палітурку, аркуші для письма, скобки, якими палітурка й аркуші скріплені. А слово *зошит* складається зі складів, звуків, які на письмі позначаються буквами.

Розкласти, розбирати, ділити предмет на частини, значить аналізувати його. Зробити звуко-буквений аналіз слова – означає поділити його на склади, вимовити звуки, з яких воно складається, назвати букви, якими позначені ці звуки.

Таким чином ми продемонстрували один із засобів формування інтелектуальних умінь – *алгоритм мисленнєвої операції*.

Аналогічно слід навчати дітей виконувати інші розумові дії: порівнювати, виділяти головне, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати, робити висновки, доводити певне судження.

Однак у початковій школі замало дати алгоритм, необхідно обов'язково показати зразок його застосування. Тому одним із засобів формування інтелектуальних умінь є *зразки виконання розумових дій*.

Особлива роль у вихованні повноцінного громадянина сучасного суспільства належить розвитку в учнів критичного мислення, формування умінь висловлювати і доводити свою думку. З огляду на це, важливим засобом розумового розвитку школярів є завдання на доведення власної думки.

Задекларований у нормативних документах компетентнісний підхід у навчанні мови передбачає не лише засвоєння знань, умінь, способів діяльності, а й здатність застосовувати їх у навчальних і життєвих ситуаціях. Ефективним засобом реалізації цього завдання є *творчі вправи і компетентнісно орієнтовані завдання*. До таких ми відносимо завдання практичного спрямування:

- написання записки, оголошення, запрошення, листа, замітки до стінгазети;
- підписання конверта, вітальної листівки;
- створення розповіді про побачене, почуте, прочитане;
- словесна передача власних почуттів, думок;
- вербальне демонстрування своїх знань на уроках з різних навчальних предметів;
- використання формул мовленнєвого етикету під час спілкування з людьми різних вікових категорій і статусів тощо.

Контрольно-оцінні уміння і навички забезпечують здатність молодших школярів використовувати різні способи перевірки та контролю своєї діяльності, знаходити і виправляти помилки, оцінювати власні навчальні досягнення.

У навчальній програмі з української мови вони представлені двома блоками:

- 1) перевірка і самоперевірка усних висловлювань і письмових робіт;

- 2) оцінювання результатів навчання.

Засобами формування контрольно-оцінних умінь в учнів початкових класів є:

- вправи з навмисно допущеними помилками;
- алгоритм перевірки письмової роботи;
- алгоритм редагування твору;
- пам'ятка роботи над помилками;
- зразки оцінювання усних відповідей і письмових робіт.

Як відомо, молодші школярі дуже люблять знаходити помилки в чужих роботах. Саме цей інтерес слід використовувати для формування умінь здійснювати перевірку і самоперевірку письмових робіт і усних відповідей.

Насамперед, вчителю необхідно показати дітям зразки, як це робити і що для цього треба знати. Тому після опрацювання певного правила дуже доречним буде виконання *вправ з навмисно допущеними помилками* на це правило.

Для виконання таких вправ учень повинен знати *алгоритм перевірки письмової роботи*, який передбачає таку послідовність дій:

- 1) прочитай речення;
- 2) знайди слова, які містять орфограми;
- 3) пригадай правило до кожної орфограми;
- 4) перевір правильність написання орфограми;
- 5) виправ помилку, якщо помітив.

Алгоритм перевірки письмового переказу чи твору має певні особливості, оскільки передбачає перевірку не лише грамотності, а й змісту творчої роботи. Цей процес передбачає такі дії:

- 1) прочитай текст;
- 2) подумай, чи потрібно в ньому щось доповнити, змінити;
- 3) *перевір*:
 - а) чи дотримався ти абзаців;
 - б) чи в правильній послідовності розташовані речення;
 - в) чи правильно ти поставив розділові знаки;
 - г) чи не надмірно повторюються в тексті ті самі слова;
 - г) чи не припустився ти помилок у написанні слів.

Цінним і водночас складним для молодших школярів є **уміння редагувати власні твори**. Методика роботи над його формуванням представлена в посібнику Пономарьової К.І. "Особливості розвитку мовлення учнів у початковій школі" (К.: Генеза, 2011).

У процесі навчання української мови важливо сформувані в учнів початкових класів уміння виконувати роботу над помилками. Перевіряючи письмові роботи, вчитель повинен диференційовано підходити до виправлення помилок: більш успішним учням позначкою на полях вказувати рядок, у якому

є слово з помилкою, решті школярів – підкреслювати слово з помилкою чи саму помилку. Виправляти помилки слід лише на ті правила, яких учні не вивчали.

Після кожної перевіреної роботи учні мають виконувати роботу над помилками, користуючись **п а м ' я т к о ю**:

1) знайди помилку у виділеному вчителем рядку чи слові;

2) пригадай правило, на яке допущена помилка;

3) запиши це слово чи речення правильно;

4) добери й запиши ще 2–3 слова чи речення на це правило;

5) склади й запиши словосполучення чи речення зі словом, у якому припустився помилки.

Щоб запобігти орфографічним і пунктуаційним помилкам, доцільно вчити учнів коментувати своє письмо – промовляти слова, називаючи орфограми в них та зазначаючи розділові знаки в реченнях.

У молодших школярів формуються також уміння оцінювати усні відповіді та письмові роботи як власні, так і своїх однокласників. З цією метою ефективними є **зразки оцінних суджень**, які демонструє учитель. Це мають бути не загальні фрази типу:

"Ти відповів правильно, красиво", а змістовні аргументовані коментарі на зразок: "Ти правильно прочитав речення, назвав усі орфограми в словах, пояснив їх і грамотно записав, тому одержуєш 12 балів".

Систематична й цілеспрямована робота над формуванням у молодших школярів загальнонавчальних умінь і навичок забезпечить ключову компетентність – уміння вчитися, від якої залежить успішність випускників початкової школи в подальшому навчанні.

Л і т е р а т у р а

1. *Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1–4 класи.* – К. : Видавничий дім "Освіта", 2011. – С. 10–70.

2. *Пономарьова К. І. Компетентнісний підхід у навчанні грамоти першокласників / К. І. Пономарьова // Початкова школа.* – 2012. – № 9. – С. 35–40.

3. *Пономарьова К. І. Особливості розвитку мовлення учнів у початковій школі. Уроки розвитку мовлення в 1–4 класах: навч.-метод. посіб. / К. І. Пономарьова.* – К. : Генеза, 2011. – 141 с.

4. *Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник / О. Я. Савченко.* – К. : Грамота, 2012. – 504 с.

5. *Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко.* – К. : Генеза, 1999. – 368 с.